

BOLALAR NUTQINING RIVOJLANISHIGA DOIR TADQIQOTLAR

Jo'rayeva Dilnavoz
Andujon davlat chet tillari
instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishining asosiy masalalari tilshunoslikda bolalar nutqini rivojlantirishda ekstralingvistik omillarning roli tahlil etish hamda qo'llanish doirasi va imkoniyatlari haqida izlanish olib borish. Reprezentativ va direktiv nutqiy aqlning muqolotda ifoda etilishini aniqlash va faol ishtirok etuvchi so'zlar va so'z birikmalarini tahlil qilish demakdir.

Kalit so'zlar: muloqot, nutqiy akt, bolalar nutqi, peprezentativ va direktiv nutqiy aktlar va uning lingvistik xususiyatlari.

Kishilik jamiyatida mehnat faoliyatining takomillashuvi, shaxslararo munosabatning yangi shakllari paydo bo'lishi til va nutqni vujudga keltirdi, til esa, o'z navbatida, ongning jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga zamin yaratdi. "Ong faqat faoliyat, xulq-atvor, muomala, his-tuyg'u regulyatori emas, balki har bir shaxsning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini to'g'ri amalga oshirishining asosiy manbai rolini bajara boshladi"[2,46]. Insoniy muloqotning asosida rekursiv fikrlash, g'oyalarni boshqa g'oyalar ichiga kiritish qobiliyati turadi. Ushbu qobiliyat qanday tuzilmaga ega ekanligi haqida ko'proq bilish bugungi kunda duch keladigan murakkab muammolarni hal qilishga yordam beradi[9].

Olimlarning tadqiqotlari natijasida insonda rekursiv gapirish va fikrlash qobiliyati tug'ma xarakterga ega ekani aniqlangan. Ammo bizning individual tillarimiz o'ziga xos, moslashuvchan vositalar bo'lib, ularning har biri o'zi rivojlangan muhit tomonidan shakllantiriladi va o'zgartiriladi[9].

Psixolog Maykl Korballis rekursiyaga quyidagicha ta'rif beradi: Rekursiya – bu g'oyalarni g'oyalar ichiga joylashtirish qobiliyatimizdir. U "Rekursiv ong: Inson tili, tafakkuri va sivilizatsiyasining kelib chiqishi" asarida rekursiv fikrlash qobiliyati inson ongini boshqa jonzotlarnikidan ajratib turadigan asosiy xususiyat ekanligini aytadi[10].

Tadqiqotchi Merlin Donaldning ma'lumot berishicha, insonlarning fikrlashi, miya hajmi va fiziologiyasidagi o'zgarishlar miya rivojlanishining tezlashishini talab qildi, tadqiqotchining fikriga ko'ra, buni miyaning "plastikligi" – uning funksional moslashishi bilan izohlash mumkin[9].

Nutqdan tashqi belgilarga o'tish, til rivojlanishining o'zi biologik o'zgarishlarni rag'batlantirgan va bu o'zgarishlar bizni yanada o'zgartiradigan qayta aloqa zanjirini keltirib chiqargan bo'lishi mumkin. Antropolog Jon Xouks tomonidan olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, so'nggi 5000-10000 yil ichida inson genetikasidagi evolyutsion o'zgarishlar avvalgiga qaraganda 100 barobar tezdir[10].

Yuqoridagi nomlari keltirilgan olimlarning ishlarida insonlar nima haqida o'ylashlari va muloqotda shu o'ylanganni qanday ifodalashlari o'rtasida farq borligi aniqlandi. Shu o'rinda savol tug'ilishi mumkinki, bu ikki faoliyat o'rtasida qanday farq bor? Bizning fikrimizcha, biz – insonlar go'daklik vaqtlaridan boshlab, olam haqida aniq so'zlarni tushunishimizdan oldin, ularni qanday talaffuz qilishimiz haqida o'ylaymiz.

Insonlar bir-birlari bilan muloqotga kirishayotganda turli tillardan foydalanadilar. Bu tillar bir-biridan ko'p jihatdan farq qiladi. Ongni o'rganish jarayonida faylasuf, antropolog, tilshunos va psixologlar bir nechta qarama-qarshiliklarga duch keldilar. Ularni chuqur mulohaza qilishga majbur qilgan savollar quyidagilardan iborat edi: Biz muloqotga kirishayotgan tillarimiz dunyoqarashimiz, fikrlashimiz va hayot tarzimizni shakllantiradimi? Boshqa-boshqa tillarda so'zlashuvchi insonlar tafakkur tarzi o'rtasidagi farq ularning turli til vakili bo'lgani sabablimi? Yangi tillarni o'rganish tafakkur tarzimizni o'zgartiradimi? Poliglottlar (ko'p tillarda so'zlashuvchilar) turli tillarda gaplashganda boshqacha fikr yuritadilarmi? Bu savollar yuzasidan yaqin vaqtlargacha oz miqdorda empirik ishlar olib borilgan. Uzoq vaqt davomida til tafakkurni shakllantirishi mumkinligi haqidagi g'oya farazligicha qolgan va ko'p hollarda noto'g'ri deb qaralgan. Yuqoridagi savollarga javob topish maqsadida Stendford universiteti tadqiqotchilari bel bog'laganlar. Ular izlanishlarining obyekti sifatida Xitoy, Gretsiya, Chili, Indoneziya, Rossiya, Avstraliyadagi yashovchi xalqlarning tilini o'rganib, izlanishlari natijasida shunday xulosaga keldilar: "Turli tillarda so'zlashuvchilar haqiqatan ham boshqacha fikr yuritadilar va dunyoga boshqacha nigoh bilan qaraydilar"[10].

Tilshunoslikda bolalar nutqini o'rganish bo'yicha ko'plab olimlar sermahsul izlanishlar olib borganlar va hozir ham bu tadqiqotlar davom etmoqda.

Uzoq vaqtlar davomida g'arb va sharq allomalarining olib borgan lingvistik tadqiqotlari o'zga davlatlarda va turli vaziyatlarda olib borilgan bo'lib, natijalari ham bir-biridan farq qilgan. Xususan, Yunonistonda yashab ijod etgan faylasuf Aristotel "Ritorika" asarida nutqqa alohida to'xtalgan va uni tashkil qiluvchi *etos*, *logos*, *pafos* tushunchalarini yoritgan[3,9]. Olimning ta'rifiga ko'ra, *etos* – etik pozitsiyaning inson axloqi bilan bog'liqligini, *logos* – suhbatdoshga ta'sir o'tkazuvchi ma'noni, *pafos* – muloqotning maqsadini va uning vaziyatiga to'g'ri keladigan iboralar turini izohlaydi. Aristotel notiq va tinglovchilarning munosabatida nozik psixologik izohlar va nutqda qo'llanilishi kerak bo'lgan yuqoridagi uchta sifatni alohida ta'kidlaydi. Uning ma'lumotiga ko'ra "Sofizm otasi" nomini olgan Gorgias o'ziga xos nutq uslubini yaratgan va o'rgatgan birinchi notiq hisoblangan[3,9]. Aristotel "Ritorika to'g'risi"dagi risolasida Gargiasga "keng tarqalgan istehzo" deb ta'rif bergan[3,9]. Gargias jiddiylikka hazil bilan, hazilga jiddiylik bilan javob berishni tavsiya qilganini ta'kidlaydi. U ritorik, siyosiy nutq, Yunoniston birligi haqidagi nutq, urushda halok bo'lgan afinaliklarning dafn marosimi

uchun maxsus nutq turlarini aytib o'tgan[3,9]. Gargias nutqning ruhdagi ta'sirini, giyohvand moddalarning tanadagi ta'siriga o'xshatadi[1,33].

O'z farzandlarining nutqini kuzatishlari asosida ontolingvistika sohasida sezilarni hissa qo'shgan olimlardan yana biri V.Stern bo'lib, uning farzandi nutqini kuzatishlari asosida yaratilgan, tilni egallashning o'ziga xos xususiyatlari aks ettirilgan kundaligi Rossiyada 1922 yilda nashr etilgan[8]. XX asrning boshlarida V.Leopold o'z qizining nutqini kundalik yozuvlari asosida "Ikki tilli bolaning nutqini rivojlantirish" asarini ommaga havola etdi[4,297]. S.Seytlinning ma'lumot berishicha, bu tadqiqotga taniqli psixologlar K. Budler, J. Piagetla bola nutqini o'rganishning dastlabki bosqichlarida o'z hissalarini qo'shdilar[6,448]. Yana bir olim, farzandi nutqi leksikasini yetti yil o'rgangan A.N.Gvozdevni keltirishimiz mumkin[5,94] va bu izlanishlar olim asarlarida asosiy o'rinni egallaydi[7,240].

Xulosa o'rnida aytganda, bolalarning muloqoti va fikrlashiga ularning tasdiqlash va fikr-mulohazalarga bo'lgan ehtiyoji katta ta'sir ko'rsatadi. Ular kattalar va tengdoshlaridan ma'qullash va tasdiqlashga intilishadi va ularning fikrlari va g'oyalarini qabul qilish usuli ularning o'zini o'zi qadrlashiga chuqur ta'sir qilishi mumkin. Konstruktiv fikr-mulohaza va haqiqiy tasdiqlash ularning muloqot qobiliyatlariga va o'z fikrlarini ifoda etishga bo'lgan ishonchiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR:

1. Gorgias. "Encomium of Helen." The Norton Anthology of Theory and Criticism. Eds. Vincent B. Leitch, et al. – New York: W.W. Norton & Company, 2001. – P. 30-33.
2. Goziyev E.G. Psixologiya (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). – Toshkent: O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – B. 46.
3. Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 9
4. Leopold W. Bibliography of Child Language. – Evanston. Illinois, 1952. – 297 p.
5. Гвоздев А.Н. Развитие словарного запаса в первый год жизни ребенка. – Саратов: Саратовский Университет, 1990. – С. 17-94.
6. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Тверь: Римис, 2008. – 448 с.
7. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. – М.: Владос, 2000. – 240 с.
8. Штерн Вильям: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
9. <https://humanjourney.us/the-evolution-of-language-section/thought-and-language/>
10. https://www.edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-we-think